

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

XAQANI ŞİRVANININ ƏRƏBDİLLİ YARADICILIĞI

İxtisas: 5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Elnarə Aydın qızı Zeynalova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2021

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbərlər: akademik, filologiya elmləri doktoru,
professor
Rafael Baba oğlu Hüseynov

filologiya elmləri doktoru, professor
İmamverdi Yavər oğlu Həmidov

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, dosent
Fəridə Əhəd qızı Əzizova

filologiya elmləri doktoru, professor
Vilayət Abbasqulu oğlu Cəfərov

filologiya elmləri doktoru, professor
Sənan Məmmədəli oğlu İbrahimov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat institutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05–Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: akademik, filologiya elmləri doktoru,
professor
_____ **İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli**

Dissertasiya şurasının
elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
_____ **İsmixan Məhəmməd oğlu Osmanlı**

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, dosent
_____ **Əlizadə Bayram oğlu Əsgərli**

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. XI-XII əsrlər Yaxın Şərq ədəbiyyatına xas olan əsas cəhətlərdən biri ikidilli ədəbiyyatın yaranması idi. Təsadüfi deyildir ki, Nasir Xosrov, Baba Tahir, Ömər Xəyyam, Cuveyni, Baxərzi, Fəridəddin Əttar və Şərfin digər tanınmış qələm əhli məhz bu dövrdə yazıb-yaradıblar.

Azərbaycan klassik ədəbiyyatının ən məhsuldar dövrlərindən hesab olunan həmin dövrdə ərəb dili Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında, demək olar ki, aparıcı rola malik idi və Azərbaycan ziyalıları mürəkkəb qrammatik qaydalar, yəni sərf, nəhv, irab kimi özəlliklərlə fərqlənən ərəb dilini bütün incəlikləri ilə öyrənməklə yanaşı, fəsaḥət, bəlağət, bədi, icaz, bəyan kimi başqa dillərə xas olmayan xüsusiyyətləri ərəblərlə eyni səviyyədə mənimsəyərək, bu dildə kamil əsərlər yaratmağa başlayırlar.

Ümumiyyətlə, XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatında intibah dövrü hesab olunur. Həmin dövrə aid əsərlərin fars və ərəb dillərində olması onun öyrənilməsinə çətinləşdirməklə yanaşı, bu xəzinəyə sahiblik iddiasında olanların sayını artırır. Ona görə də ədəbiyyatşünaslıq elmində klassik dövrün öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilməli, bu sahədə daha çox tədqiqatlar aparılmalıdır. Bu baxımdan Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus yer tutan Xaqani Şirvaninin yaradıcılığının öyrənilməsi aktual məsələlərdən hesab olunur və hazırkı tədqiqat işi şairin yaradıcılığının ən az öyrənilmiş sahəsini – ərəb dilində olan qolunun araşdırılmasını əhatə edir.

“Xaqani Şirvaninin ərəbdilli yaradıcılığı” mövzusunda yazılan tədqiqat işinin aktuallığını aşağıdakı konkret amillərlə izah etmək olar:

–XII əsr Azərbaycan poeziya məktəbinin nümayəndəsi Xaqani Şirvaninin ərəbdilli yaradıcılığı ayrıca tədqiqat mövzusu olmamış, şairin yaradıcılığının ikinci qolunu təşkil edən bu əsərlər ədəbi təhlilə cəlb edilməmişdir;

–Xaqani Şirvaninin ərəb dilində əsərlər yazması onu göstərir ki, orta əsr klassik ədəbiyyatımız birsahəli olmamış, Şərqdə gedən ədəbi yenilikləri özündə əks etdirmişdir. Fars və ərəb dillərində əsərlər yazmaq həmin dövrün tələblərindən biri idi və qüdrətli

sənətkar Xaqani öz yaradıcılığı ilə bu tələbə tam cavab vermişdir;

–yaradıcılığı klassik Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi yer tutan Xaqani Şirvaninin ərəb dilində yazdığı əsərlərin öyrənilməsi şairin ədəbi əlaqələrində və yaradıcılığında qaranlıq qalan bir çox məqamlara aydınlıq gətirə bilər;

–Xaqani Şirvani dövrünün görkəmli adamlarına iki dildə – fars və ərəb dillərində mədhiyyələr həsr edib. Ərəb dilində yazdığı əsərlərin öyrənilməsi həmin əsərləri müqayisə etmək imkanı verir;

–Xaqaninin ərəb dilində yazdığı nəsr əsərləri – iki qəsidəyə yazdığı müqəddimələr və tədqiqat zamanı aşkar edilən ərəbcə yazdığı iki məktub şairin nəsrinin öyrənilmə tarixində yenilikdir;

–əsərlərinin mövzusu və nüfuz dairəsi yalnız doğma yurdu Azərbaycanla məhdudlaşmayan, Cənubi Qafqaz və Şərq mühiti ilə bağlı olan şairin yaradıcılığında Yaxın-Orta Şərq və Qafqaz mədəniyyətinə aid xüsusiyyətlər qabarıq şəkildə özünü büruzə verir. Bu da müasir dövrümüzdə təbliğatına böyük ehtiyac duyulan tolerantlığa parlaq nümunədir;

–şairin ərəb dilində yazdığı əsərlərin mövzusunun əhatə dairəsi çox genişdir. Burada ərəb coğrafi məkanları, islam tarixi, Səlcuqilər dövləti, Dərbənd, Şirvanla bağlı maraqlı məlumatlar öz əksini tapıb. Onların tədqiqi həm şairin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı yeni məlumatların əldə olunmasına, eləcə də XII əsrə aid tarixi faktların üzə çıxarılmasına kömək edə bilər.

Tədqiqat işində şairin əsərlərinin Rusiya Elmlər Akademiyası (REA) Şərq əlyazmaları institutunda və AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutunda saxlanılan əlyazmalarından istifadə edilməsi, tərcümələr zamanı onlara xüsusi diqqət yetirilməsi, əlyazmalar və Əli Abdurrasuli, dr. Ziyaəddin Səccadi, dr. Mir Cəlaləddin Kəzzazi və Bədiuzzaman Foruzənfər nəşrləri əsasında şairin ərəbdilli əsərlərinin elmi-tənqidi mətninin ilkin variantının hazırlanması dissertasiya işini daha da aktual edir. Həmin variantla dissertasiya işinin **Əlavələr** bölməsində tanış olmaq mümkündür.

Azərbaycanda Xaqani Şirvaninin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı araşdırmalar hələ keçən əsrin ortalarından başlamış və bu günümüzə qədər davam etməkdədir. Şairin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı ilk

tədqiqat işinin müəllifi f.e.n. Məmmədağa Sultanov, ən geniş və əhatəli işin müəllifi isə f.e.d., prof. Qafar Kəndli-Herisçidir.

Sonralar Xaqaninin yaradıcılığı ilə bağlı araşdırmalar davam etsə də, bu araşdırmalarda şairin, əsasən, farsca yazdığı əsərlər tədqiqata cəlb olunmuş, ərəbdilli yaradıcılığı kölgədə qalmışdır. Onun ərəbcə yazdığı əsərlərdən nümunələr ayrı-ayrı vaxtlarda tərcümə edilərək, ölkəmizdə nəşr olunan “Seçilmiş əsərləri”nə daxil edilsə də, onlar xüsusi bir tədqiqat işinin mövzusu olmamışdır.

Xaqaninin əsərləri Azərbaycan dilində ilk dəfə 1956-cı ildə çap olunub. Ön sözdə bura şairin ərəbcə yaradıcılığından nümunələrin salındığı qeyd olunmasa da, kitabın “Zəmanədən və zəmanə əhlindən şikayət” bölməsində “Ürək dərdinin izharı” adı altında təqdim olunan qəsidə¹ şairin Cəlaləddinə həsr etdiyi ərəbcə qəsidəsinin məzmununa çox uyğun gəlir. Poetik tərcüməsi İ. Soltana aid olan bu qəsidənin filoloji tərcüməsinin kimə aid olduğu məlum deyil. Xaqani əsərlərinin 1978-ci il nəşrində qəsidə eyni adla saxlansa da,² sonrakı nəşrlərə daxil edilməmiş, əvəzində ərəb dilindən filoloji tərcüməsi Zərdüşt Əlizadəyə, poetik tərcüməsi Məmməd Mübariz Əlizadəyə məxsus “İmam Cəlaləddin əl-Xəvəriyə” adı altında çap olunmuşdur.³ Qeyd edək ki, bu tərcümə həm beytlərin sayı, həm də məzmun baxımından orijinala daha yaxındır. Məhz həmin nəşrdə ilk dəfə olaraq, Z. Əlizadə və M. M. Əlizadə tərəfindən edilən daha üç qəsidənin – “Bağdadın tərifı”,⁴ “Ey açılan sübh kimi...”,⁵ “Budur, bir fars hicazlıyla yola çıxdı qol-qola”⁶, eləcə də bir çox qitənin tərcüməsi öz əksini tapmışdır. Bu isə şairin ərəb dilində yazdığı şeirləri Azərbaycan dilinə ilk tərcümə edənlərin Z. Əlizadə və M. M. Əlizadə olduğu fikrini irəli sürməyə əsas verir.

¹ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri / tərt. ed.: M. Sultanov. Şərhlər: Ə. Cəfər. – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, – 1956, – s. 143

² Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri / red.: Azəroğlu. Şərhlər: Ə. Cəfər. – Bakı: Azərənşr, – 1978, – s. 115

³ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri / tərt. ed.: M. Sultanov. – Bakı: Yazıçı, – 1987, – s. 221

⁴ Yenə orada, – s. 212

⁵ Yenə orada, – s. 215

⁶ Yenə orada, – s. 218

Xaqaninin ərəbdilli irsinin tam tərcüməsi f.e.d., prof. İmamverdi Həmidovun adı ilə bağlıdır. Alimin etdiyi filoloji tərcümələrin bir hissəsi ilk dəfə 2004-cü ildə “Şərq” tərcümə toplusunda,⁷ 2017-ci ildə isə tam şəkildə ayrıca çap olunmuşdur.⁸ Kitabda şairin ərəbdilli irsi haqqında müəyyən məlumat, bir qəsidənin şərh, çətin anlaşılan beytlərə yazılan izahlar öz əksini tapmış, Xaqaninin ərəbcə şeirlərinin araşdırılması istiqaməti verilmişdir.

Avropa və Rusiyada Xaqani haqqında yazılan məqalələrdə ərəbcə şeirlər haqqında məlumata rast gəlinməsə də, İran alimləri bu sahədə bəzi araşdırmalar aparmışlar. Onların fəaliyyəti dissertasiyada işıqlandırılmış, Şiraz Universitetinin tədqiqatçısı dr. Seyyid Fəzlullah Mirqadirinin hicri-şəmsi tarixi ilə 1386-cı ildə (miladi tarixi ilə 2008-ci il) Xaqaninin ərəbcə şeirlərinin mövzu və sənətkarlığından bəhs etdiyi "طبع آزمایی خاقانی در شعر عربی" (“Ərəb şeirində Xaqani sənətkarlığı”) adlı məqaləsindən,⁹ hicri tarixi ilə 1389-cu ildə (miladi tarixi ilə 2011-ci il) Urmiyada Əlirza Rzayi Həmze Kindi və Vahid Rzayi Həmze Kindi tərəfindən şairin ərəbdilli şeirlərinin tərcümə və şərh edildiyi "آفتاب نهران خاقانی" (“Xaqaninin görünməyən günəşi”) adlı kitabdən,¹⁰ şairin ərəbdilli yaradıcılığından Bağdad şəhərinə həsr olunmuş qəsidənin hicri tarixi ilə 1393-cü ildə (miladi tarixi ilə 2015-ci il) Hadi Dərzi Raməndi və Nasir Çak Nejadyan tərəfindən tədqiqata cəlb edildiyi məqalədən¹¹ bəhs edilmiş və İran tədqiqatçıları arasında dr. Yusuf Aşğari Bayqutun işi xüsusi qiymətləndirilmişdir. Belə ki, alim ilk dəfə olaraq, 4 əlyazma nüsxəsi

⁷ Həmidov, İ.Y. Xaqani Şirvaninin ərəbcə şeirlərindən nümunələr // – Bakı: Şərq. Tərcümə toplusu, – 2004. №1, – s. 70-84

⁸ Xaqani Şirvani. Ərəbcə şeirləri (filoloji tərcümə) / tərcümə, “Ön söz” və izahların müəllifi: prof. İ. Həmidov. – Bakı: Parlaq İmzalar, – 2017. – 160 s.

⁹ سید فضل الله میرقادی، طبع آزمایی خاقانی در شعر عربی // مجموعه مقالات بر گزیده ی. همایش خاقانی شناسی. جلد اول. دانشگاه اورمی، خرداد ۱۳۸۴. ص. ۵۴۰–۵۵۷.

¹⁰ علیرضا رضائی حمزه کندی/ وحید رضائی حمزه کندی. آفتاب نهران خاقانی (شرح و ترجمه اشعار عربی خاقانی) اورمی: بوتنا نشر، ۱۳۸۹، 204 ص.

¹¹ هادی درزی رامندی، ناصر چک نژادیان. باز خوانی و تصحیح ابیاتی از قصیده بغدادیه خاقانی (بر مدار نسخ چاپی). فصلنامه تخصصی سبک شناسی نظم و نثر ارسنی (بهار ادب). سال هفتم-شماره دوم-تابستان 1393-شماره پیاپی 24. ص 305-322

və Əli Abdurrəsuli və dr. Ziyaəddin Səccadi tərəfindən hazırlanan divanlar əsasında onun ərəbdilli yaradıcılığının elmi-tənqidi mətnini hazırlamış və bu kitabı “Şeyrlərin özəllikləri (Xaqaninin ərəbcə şeyrlərinin şərh və tərcümələrin əlavəsi ilə tənqidi redaktəsi)”¹² adı altında hicri tarixi ilə 1395-ci ildə (2017-ci il) çap etdirmişdir. O da qeyd edilməlidir ki, dr. Yusuf Asğari Xaqanini “*Xaqani VI əsrin Azərbaycanın və Qafqazın böyük farsdilli şairidir*”¹³ kimi təqdim etmiş, haqlı olaraq, London əlyazma nüsxəsini əsas götürən dr. Səccadinin hazırladığı “Divan”ı daha etibarlı hesab etmiş və ərəbdilli əsərlərin hərəkəlməsinə və daha aydın tərtib olunmasına baxmayaraq, dr. Mir Cəlaləddin Kəzzazinin hazırladığı “Divan”da çoxsaylı təhrif və səhvlərin olduğunu göstərmişdir.¹⁴

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiya işinin əsas tədqiqat obyektı Xaqani Şirvaninin ərəbcə yazdığı əsərlərdir.

Tədqiqatın predmeti şairin yaşadığı dövrün əsas cəhətləri, ərəbdilli irsinin janr, məzmun və sənətkarlıq xüsusiyyətləridir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi Xaqani Şirvaninin ərəbdilli yaradıcılığının öyrənilməsidir. Mövzunun tam və hərtərəfli şəkildə işıqlandırılması, qarşıya qoyulan məqsədin dissertasiya işində əhatəli şəkildə öz həllini tapması üçün qarşıya qoyulan vəzifələr aşağıdakılardır:

–Xaqaninin şəxsiyyətinə və irsinə Yaxın-Orta Şərq və Qafqaz mühitinin təsirini araşdırmaq; yaradıcılığında multikultural dəyərləri həm ədəbi əlaqələr, həm də dini tolerantlıq çərçivəsində araşdırmaq;

–Xaqani irsinin tədqiqi və nəşr tarixi ilə bağlı məlumat vermək; şairin ərəbdilli yaradıcılığının öyrənilmə səviyyəsinə aydınlıq gətirmək;

–şairin yaradıcılığında dinlə birbaşa əlaqəli olan beytlərin sovet dövrünün ideologiyasına uyğun şəkildə şərh olunduğunu nümunələr əsasında göstərmək və onların yenidən təhlil edilməsinin vacibliyi məsələsini qaldırmaq;

¹² يوسف اصغرى بايقوت. غرائب الاشعار (تصحیح انتقادى اشعار عربى خاقانى به انضمام شرح وترجمه). انتشارات دانشگاه جبرفت، نوبت چاپ: اول؛ زمستان، 1395، 274 ص.

¹³ Yenə orada, – s. 3

¹⁴ Yenə orada, – s. 13-14

–REA Şərq əlyazmaları institutu və AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutunun fondunda qorunub saxlanan əlyazmalarda Xaqaninin ərəbdilli əsərlərinin nüsxələrini müəyyənləşdirmək; bu nüsxələrlə şairin “Divan”larının Əli Abdurrasuli, dr. Səccadi, dr. Kəzzazi və Foruzənfər nəşrləri arasında müqayisələr aparıb katib və nəşr xətlərini aşkara çıxartmaq;

–Xaqaninin ərəbcə yazdığı əsərlərin həsr olunduğu tarixi şəxsiyyətləri araşdırmaq; şairin ərəbcə yazdığı qəsidələrin strukturunu müəyyənləşdirmək, nümunələr əsasında onların məziyyətlərini göstərmək; qitələri və digər şeirləri ilə bağlı araşdırma aparmaq;

–Xaqaninin yaradıcılığında ərəb-islam mədəniyyətinə aid elementlərdən bəhs etmək, ərəb dilində yazdığı əsərlər əsasında şairin sənətkarlığını öyrənmək;

–Əlyazmalar və İran alimlərinin nəşr etdiyi “Divan”lar əsasında şairin ərəbdilli yaradıcılığının elmi-tənqidi mətninin ilkin variantını hazırlamaq.

Tədqiqat metodları. Dissertasiya işi aşağıdakı elmi metodlar əsasında yerinə yetirilmişdir:

- toplanmış fakt və materialların sistemləşdirilməsi;
- sistemli təhlil və şərh;
- müqayisəli təhlil;
- problemə kompleks yanaşma, tarixilik prinsipi;
- ümumiləşdirmələr əsasında elmi nəticələrin əldə edilməsi.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Xaqani Şirvaninin ərəb dilində yaradıcılığını tədqiq etmək və mövzunu tam şəkildə əhatə etmək üçün müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar aşağıdakılardır:

–Xaqaninin şəxsiyyəti və irsi Yaxın-Orta Şərq və Qafqazın multikultural mühiti müstəvisində formalaşmış; şairin multikultural elementlərlə zəngin olan əsərləri ədəbi-mədəni əlaqələrin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır;

–Xaqaninin ərəbcə yazdığı əsərlər ayrıca əlyazmada deyil, “Divan” və “Külliyat”larda fars dilində yazılan əsərlərlə qarışıq şəkildə yer alıb; şairin əsərləri zaman-zaman katib və nəşrlər tərəfindən təhrif olunub;

–şairin ərəbcə yazdığı əsərlərin əsas hissəsini dövrünün görkəmli adamlarına həsr olunan qəsidələr təşkil edir; coğrafi məkanlarla bağlı olan şeirləri ilə yanaşı, şairin ərəbcə yazdığı qitələr ictimai, əxlaqi, fəlsəfi məzmun kəsb edir;

–şairin yaradıcılığı ərəb-islam mədəniyyətinə aid ünsürlərlə çox zəngindir;

–şairin ərəbcə yaradıcılığı 508 beyt, iki qəsidəyə nəsrə yazılan müqəddimə, iki məktubdan ibarətdir; nəzmlə yazılan əsərləri qəsidə, qitə, mufrad kimi qruplaşdırmaq olar;

–Xaqani fars dilində yazdığı əsərlərdə olduğu kimi, ərəbcə yazdığı əsərlərdə də yüksək sənətkarlıq nümayiş etdirmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. “Xaqani Şirvaninin ərəbdilli yaradıcılığı” mövzusunun araşdırılması zamanı əldə olunan elmi yeniliklər aşağıdakılardır:

–Xaqani Şirvaninin ərəbcə yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmində tədqiqat obyektini kimi öyrənilməsə də, onların tərcüməsinə XX əsrin 50-ci illərindən etibarən başlanmışdır;

–Xaqani yaradıcılığının əsas öyrənilmə tarixi sovet dövrünə təsadüf etdiyinə görə, şairin dinlə əlaqəsi olan beytlərinin sovet ideologiyasına uyğun qaydada tərcümə və şərh edildiyi göstərilmiş və bu səbəbdən tədqiqata cəlb olunan bəzi beytlər yenidən şərh edilmişdir;

–əlyazmalardan istifadə edilməklə şairin hər iki dildə yazdığı əsərlərdə katib və naşir xətalari aşkar edilmişdir;

–şairin 171 beytdən ibarət ən böyük qəsidəsinin şirvanşah Cəlaləddin Mənuçəhrə həsr olunduğu müəyyən edilmiş və şairin bu əsəri klassik ərəb şairi əl-Buhturinin qəsidəsinin təsiri altında yazdığı fikri irəli sürülmüşdür;

–Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə olaraq, *Süleymaniye yazma eser kütüphanesi “Damad İbrahim Paşa” Koleksiyonu'nda* yer alan 1173/4 şifrəli əlyazmada şairin ərəbcə yazdığı iki məktub aşkar edilmiş və məktublارın məzmunu ilə bağlı ilkin məlumat verilmişdir;

–orta əsr ərəb alimi Zəkəriyyə ibn Mahmud əl-Qəzvininin (1203-1283/605-682) “Kitəbu əsəril-biləd və əxbərul-ibəd” əsərində

Xaqani haqqında verdiyi məlumat, ilk dəfə olaraq, aşkar edilərək Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir;

–şairin dövrümüzə qədər gəlib çatan ərəbcə nəzmlə yazdığı əsərlərin 508 beyt təşkil etdiyi müəyyən edilmişdir;

–Xaqani fars dilində yazdığı əsərlərdə olduğu kimi ərəbcə yazdığı əsərlərdə də yüksək sənətkarlıq göstərmişdir;

–Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində, ilk dəfə olaraq, şairin ərəbdilli əsərlərinin elmi-tənqidi mətninin ilkin variantı təqdim olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin əsas müddəaları və nəticələri aşağıdakı hallarda tətbiq və istifadə oluna bilər:

- Xaqani Şirvaninin əsərlərinin Azərbaycan dilində nəşrində;
- Azərbaycan klassik ədəbiyyatı ilə bağlı olan sahələrdə;
- elmi-pedaqoji fəaliyyətdə;
- Azərbaycan mədəniyyəti ilə digər mədəniyyətlər arasındakı əlaqələrin tarixini araşdırmaq sahəsində.

Dissertasiya işinin aprobeiasyası və tətbiqi. Tədqiqat işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin “Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi və təqdimi” və “Mədəni irs və mənbəşünaslıq” şöbələrində müzakirə edilmişdir. Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr olunmuş elmi məqalələrində, Respublika və beynəlxalq elmi konfranslardakı məruzələrində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Tədqiqat işi AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiya işinin strukturu və ümumi həcmi. Dissertasiya Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən qoyulan tələblərə uyğun qaydada yazılmışdır.

Dissertasiya işi giriş (15 020 şərti işarə), 3 fəsil (birinci fəsil 2 paragraf, bir bənd – 63 808 şərti işarə; ikinci fəsil 3 paragraf – 99 663 şərti işarə; üçüncü fəsil 3 paragraf – 67 710 şərti işarə), nəticə (4672), istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir.

Dissertasiya işinin ümumi həcmi 250 873 şərti işarədir.

DISSERTASIYA İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsindən bəhs edilmiş, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metodları müəyyənləşdirilmiş, müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar göstərilmiş, dissertasiya işinin elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti əsaslandırılmışdır.

“Xaqaninin dünyagörüşünün formalaşmasında ictimai, ədəbi-mədəni mühitin rolu. Şairin irsinin tədqiqi və nəşr tarixi” adlı birinci fəsil iki paragraf və bir bənddən ibarətdir.

“Xaqani Şirvaninin şəxsiyyəti və irsi Yaxın-Orta Şərq və Qafqazın multikultural mühiti müstəvisində” adlı birinci paragrafda orta əsrlərdə klassik şairlərimizin dil probleminə toxunulmuş, Xaqaninin ərəb dilində əsərlər yazması həm dövrün tələbi, həm də keçdiyi həyat yolu ilə izah edilmişdir. Şairin həyatı ilə bağlı bəzi məsələlərə, xüsusən də O. L. Vilçevskinin Xaqanini *“xristian qadının qeyri-qanuni oğlu, dülgərin ögey oğlu, əzcaçının tələbəsi”*¹⁵ kimi təqdim etməsinə qarşı çıxılmış, Xaqani-Nəccar Əli münasibətlərinə aydınlıq gətirilmişdir. Daha sonra şairin yaşadığı ədəbi və siyasi mühitdən bəhs edilmiş, yaşadığı XII əsr Şərqlin həm siyasi, həm də ədəbi inkişaf cəhətdən ən mürəkkəb dövrü kimi xarakterizə olunmuş və bu mürəkkəblik həmin dövrdə Qafqazda əsasən, Gürcü çarlığının, Şirvanşahlar və Eldənizlər dövlətinin hakimiyyəti, eləcə də Yaxın Şərqdə Səlcuqilər dövlətinin, ərəb xilafətinin, rusların, farsların təsiri ilə əlaqələndirilmişdir.

Dissertasiyada şairin əsərlərindəki multikulturalizm iki aspektdə – millətlərarası ədəbi əlaqələr və *“dinlərarası münasibətlərdə tolerantlıq nümunəsi göstərmək”*¹⁶ – araşdırılmışdır. Millətlərarası ədəbi əlaqələrdə şairin, əsasən, “Şiyyə” və “Mədəin xərəbələri” əsərlərinin digər mədəniyyətlərə təsirindən bəhs

¹⁵ Вильчевский, О.Л. Хакани. Некоторые черты творчества и мировоззрения поэта // – Москва-Ленинград: Советское Востоковедение, – 1957. № 4, – с.75

¹⁶ Həbibbəyli, İ.Ə. Azərbaycan multikulturalizm yollarında // İdentiklik, multikulturalizm, dialoq fəlsəfəsi. Elmi məqalələr toplusu. – Bakı: Elm və təhsil, I kitab, – 2018, – s. 6

edilmişdir. “Mədain xərabələri” əsərini ərəb şairi əl-Buhturinin eyni mövzuda yazdığı “Siniyyə” qəsidəsinin təsiri altında yazdığını göstərən tədqiqatçıların fikirləri də tədqiqatda əks olunmuş, eləcə də ilk dəfə olaraq, ərəb mənbələri əsasında əl-Buhturinin həmin qəsidəni yazarkən əslən Azərbaycandan olan məvali şairi Əbul-Abbas əl-Əmadan təsirləndiyi göstərilmişdir. Hər iki qəsidənin mövzusunun dövlətlərə risə (mərsiyə) olduğu nəzərə alınaraq, qəsidələrin ravi hərfinin *sin* olması daha çox yas mərasimlərində oxunan “Yasin” surəsi ilə izah edilmişdir. Əsərlərində müxtəlif dinlərə aid elementlərin mövcudluğu bir tərəfdən anasının islamı sonralar qəbul etmiş xristian qızı olması, digər tərəfdən isə yaşadığı Cənubi Qafqaz mühiti müstəvisində araşdırılmış, eləcə də müxtəlif peyğəmbərlərdən, fərqli dini ayinlərdən, dini rəvayətlərdən, adət-ənənələrdən söz açan, müsəlman olduğunu qürur hissi ilə vurğulasa da, digər dinlərə də böyük hörmətlə yanaşan və onlar haqqında geniş məlumata malik olan şairin dünyagörüşünün, fəlsəfi fikirlərinin daha dərin araşdırmalara ehtiyacı olduğu göstərilmişdir.

“Xaqani irsinin tədqiqi və nəşr tarixi” adlı ikinci paraqrafda şairin zəngin yaradıcılığının tədqiq tarixi araşdırılmışdır. Azərbaycan alimlərinin bu sahədə apardıqları işlər dissertasiyada iki istiqamətdə – həm şairin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı yazılan tədqiqat işlərinə görə, həm də əsərlərinin tərcümə və nəşrinə görə dəyərləndirilmiş, f.e.n. Məmmədəğa Sultanovun, f.e.n. Solmaz Rzaquluzadənin, akad. Həmid Araslının, prof. Qafar Kəndli-Herişinin, f.e.n. Rasimə Məlikovanın tədqiqatlarından bəhs edilmişdir. Xaqaninin əsərlərinin dilimizə tərcüməsi ilə bağlı araşdırma zamanı şairin Azərbaycan dilində 1956, 1978, 1987 və 2004-cü illərdə nəşr olunmuş “Seçilmiş əsərləri” tədqiqata cəlb edilmiş və müəyyən edilmişdir ki, şairin əsərləri dilimizə ilk dəfə 1956-cı ildə tərcümə edilərək, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı tərəfindən nəşr olunmuşdur. İkinci dəfə 1978-ci ildə “Azərnəşr” tərəfindən nəşr edilən kitabla birinci kitab arasında böyük fərq yoxdur. Üçüncü kitab “Yazıçı” nəşriyyatı tərəfindən 1987-ci ildə çapdan çıxıb. Şairin əvvəlki kitablarda olmayan əsərlərinin tərcüməsinin bu kitaba daxil edilməsi, eləcə də filoloji tərcüməsi Zərdüşt Əlizadəyə, poetik tərcüməsi isə Məmməd

Mübariz Əlizadəyə məxsus ərəbdilli əsərlərin kitabda yer alması beytlərin poetik tərcüməsində və çətin anlaşılan beytlərə yazılan şərhlərdə rast gəlinən nöqsanlara baxmayaraq, dissertasiya işində yüksək qiymətləndirilmişdir. 2004-cü ildə çap olunmuş Xaqani Şirvaninin “Seçilmiş əsərləri” ilə bağlı irad bildirilmişdir. Görkəmli şərqşünas-alimlərimizdən olan prof. M. M. Əlizadə 1992-ci ildə Nizami Gəncəvinin əsərlərinin şərhilə bağlı söylədiyi *“Biz böyük sənətkarın hər bir əsərinin giriş hissəsini təşkil edən tövhid, minacat, nət və meracnamələri şərh etməkdən də qorxuruq. Çünki bu kimi şərhələr, partiyanın elan etdiyi “vicdan azadlığı” prinsipinə uyğun gəlməzdi. Hazırda müvəqqətimi, daimimi, elə imkan yaranmışdır ki, Nizamini xalqa bizim istədiyimiz kimi deyil, onu olduğu kimi tanıtdıraq”*¹⁷ fikri əsas tutularaq, iddia edilmişdir ki, heç bir dəyişiklik olmadan 1987-ci il nəşrinin latın qrafikası ilə təkrar çapı olan həmin kitabın müstəqillik dövründə hazırlandığı nəzərə alınmalı və bəzi beytlərə, xüsusilə də dinlə bağlı məqamlara diqqət yetirilməli və şərhlərdə olan nöqsanlar aradan qaldırılmalı idi. Xaqaninin ölkəmizdə nəşr olunan “Seçilmiş əsərləri”ndə rast gəlinən belə məqamlar dissertasiya işində konkret misallarla əsaslandırılmışdır.

Birinci fəslin ikinci paraqrafının **“Ərəbdilli yaradıcılığının öyrənilmə tarixi”** adlı birinci bəndində şairin ərəbdilli əsərlərinin öyrənilməsi ilə bağlı araşdırma aparılmış və belə nəticə əldə olunmuşdur ki, şairin ərəbdilli yaradıcılığına ilk müraciət edənlər Z. Əlizadə və M. M. Əlizadə olmuş, sonralar isə bu iş prof. İ. Həmidov tərəfindən davam etdirilmişdir. Alimin 2017-ci ildə işıq üzü görün kitabına şairin ərəbdilli yaradıcılığının, eləcə də ərəbcə yazdığı iki müqəddimənin filoloji tərcüməsi daxildir. Tədqiqat işində İran alimlərinin də bu sahədəki fəaliyyətinə toxunulmuşdur. Əldə olunan nəticəyə görə, şairin ərəbdilli yaradıcılığının tədqiqinə İranda daha erkən başlansa da, həmin əsərlərə müraciətin tarixi XXI əsrin əvvəllərinə aiddir. Azərbaycanda isə bu əsərlər geniş tədqiqata

¹⁷ Əlizadə, M. M. Nizami insanın mənəvi məziyyətləri haqqında // Nizami Gəncəvi – 850. Elmi məqalələr toplusu. – Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, – 1992, – s. 78

cəlb olunmasa da, onların ilk tərcüməsi XX əsrin 50-ci illərinə təsadüf edir.

Bu fəsilədən əldə olunan əsas müddəalar elmi jurnallarda dərc olunmuş məqalələrdə¹⁸ öz əksini tapmışdır.

“Xaqani Şirvaninin ərəbdilli yaradıcılığı” adlı 3 paraqraftan ibarət ikinci fəsilə şairin ərəbdilli yaradıcılığı geniş tədqiqata cəlb edilmişdir. **“Xaqaninin ərəbdilli yaradıcılığı əlyazmalarda”** adlı birinci paraqraf şairin əlyazmalarına, xüsusən də Sankt-Peterburq və Bakı nüsxələrinə həsr olunub. Məlumdur ki, şairin yaradıcılığı ilə bağlı ən geniş yayılmış fikir əsərlərinin dilinin çətinliyi ilə bağlıdır və onun əsərləri ilə yaxından tanış olduqca bir daha aydın olur ki, şairin onsuz da sadə olmayan dili sonradan daha da “çətinləşdirilib”. M. Sultanov yazır: *“Xaqaninin şeirləri savadsız katiblər və bacarıqsız nəşirlər tərəfindən kobud surətdə təhrif edilmiş və dolaşmaq salınmışdır. Bu hal gurultulu ibarələr, dərin və mürəkkəb müəmmalarla dolu Xaqani şeirlərini bir az da çətinləşdirmişdir”*.¹⁹ Bu fikri O. L. Vilçevski də təsdiqləmişdir.²⁰ Tədqiqat zamanı İran alimləri tərəfindən hazırlanan “Divan”larda ərəbdilli əsərlərin müqayisəsi sözlərin yazılışında bir sıra fərqlərin olduğunu göstərdi. Müraciət olunan şeir parçalarının düzgün tərcüməsinə nail olmaq, eləcə də şairin ərəbdilli əsərlərinin elmi-tənqidi mətnini hazırlamaq üçün əlyazmalara – REA Şərq əlyazmaları institutu və AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutunun fondunda saxlanılan nüsxələrə müraciət edildi. 2006-cı ildə şairin anadan olmasının 880 illiyi münasibəti ilə Əlyazmalar institutu tərəfindən hazırlanmış bibliografiyaya istinad etsək, şairin əsərlərinin Bakı nüsxələri arasında BƏİ-B-2479/I və

¹⁸ Zeynalova, E. A. “Tuhfətül-İraqeyn” poeməsindən iki beytin şərhini // – Bakı: Risalə. Araşdırmalar toplusu, – 2016. №12, – s. 108-114; Zeynalova, E. A. Xaqani Şirvaninin şəxsiyyəti və irsi Yaxın-Orta Şərq və Qafqazın multikultural mühiti müstəvisində // – Bakı: Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri, –2019. № 2, – s. 44-50

¹⁹ Sultanov, M. S. Xaqani Şirvani (həyatı və yaradıcılığı haqqında) / M. Sultanov. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1954, – s. 12

²⁰ Вильчевский, О. Л. Иранские публикации произведений Хагани (поэт XII в.) // Народы Азии и Африки, – 1964. №3, – с. 163

BƏİ-S-63 şifrəli əlyazmaları ərəb dilindədir.²¹ Lakin həmin əlyazmaların araşdırılması göstərdi ki, onlar fars dilindədir və burada şairin ərəbdilli yaradıcılığı öz əksini tapmayıb. Ümumiyyətlə, şairin ərəbdilli əsərləri xüsusi bir əlyazmada yox, “Küllüyyat” və “Divan”larda fars dilində olan əsərlərlə qarışıq şəkildə yer alıb.

REA Şərq əlyazmaları institutunda aparılan araşdırma zamanı Xaqaninin ərəbcə yazdığı əsərlərə aşağıdakı nüsxələrdə rast gəlini:

- 1) C 61 şifrəli əlyazma – 330 beyt;
- 2) C 1424 şifrəli əlyazma – 325 beyt;
- 3) B 136 şifrəli əlyazma – 322 beyt;

Şairin ərəbcə əsərlərinin daxil olduğu Bakı nüsxələri aşağıdakılardır:

- 1) B-1978 şifrəli cüng əlyazması – 44 beyt;
- 2) B-7763 şifrəli əlyazma – 122 beyt;
- 3) M-204 şifrəli əlyazma – 19 beyt;
- 4) M-242 şifrəli əlyazma – 321 beyt və iki dibaçə (478 vərəqdən ibarət əlyazmanın 287-ci vərəqindən ərəbcə əsərlər "في مدح شيروان بالعربية" ("Şirvanın ərəbcə mədhi") qitəsi ilə başlamış və 297-ci vərəqə kimi davam etmişdir);

- 5) M-413 şifrəli əlyazma – 247 beyt və bir dibaçə;
- 6) M-247 şifrəli əlyazma – 368 beyt;
- 7) M-34 şifrəli əlyazma – 13 beyt.

Dissertasiya işində nəinki şairin ərəb dilindəki əsərlərində, həmçinin farsca olan əsərlərində rast gəlinən naşir xətalərindən, katib səhvlərindən bəhs edilmiş və bu fikir şairin yaradıcılığından gətirilən konkret nümunələrlə əsaslandırılmışdır.

Bu vaxta qədər şairin nəsrindən elmə farsca yazdığı 60 məktub, “Tuhfətul-İraqeyn”nin dibaçəsi və ərəbcə iki müqəddimə (dibaçə) məlum idisə, bu tədqiqat işində şairin *Süleymaniye yazma eser kütüphanesi* “*Damad İbrahim Paşa*” *Koleksiyonu*’nda yer alan 1173/4 şifrəli əlyazmada ərəbcə yazdığı iki məktub aşkar edilmişdir.

²¹ Xaqani Şirvani. Biblioqrafiya / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Anadan olmasının 880 illiyi münasibətilə. Tərt. ed.: A. Xəlilov. – Bakı: Nurlan, – 2006, – s. 42-43

Əlyazmada aşkar edilən məktublar Xaqaninin ərəbcə yazdığı məktublardan elmə məlum olan ilk nümunələrdir. Məktublardan birincisi Azərbaycan alimi Qutb əd-Din Əbhəriyə, ikincisi Uhud əd-Din əl-Ğəznəviyə ünvanlanmışdır.

“**Xaqaninin ərəbdilli qəsidələri**” adlı ikinci paraqrafda şairin ərəb dillində yazdığı 6 qəsidədən bəhs edilmişdir. Dissertasiyada qəsidələrin təhlilindən əvvəl onların həsr olunduğu tarixi şəxsiyyətlər araşdırılmış, daha sonra onların strukturu göstərilmiş, sonda qəsidələrin məzmunu ilə bağlı nümunələr əsasında fikirlər söylənmişdir. Bu paraqrafın nəticəsinə görə, şairin həmcə ən böyük qəsidəsi 171 beytdən ibarətdir. Qəsidə dr. Səccadi nəşrində “Xacə İmam Cəlaləddin əl-Xariyə”, dr. Kəzzazi nəşrində “İmam Cəlaləddin əl-Xəzərinin mədh olunduğu qəsidə” kimi təqdim edilmiş, digər nəşrlərdə adsız təqdim edilmişdir. İmam Cəlaləddinin kimliyi tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılsa da, dəqiq nəticə əldə olunmamışdır. Şairin əlyazmalarının Sankt-Peterburq nüsxələrindən C 61 şifrəli əlyazmada qəsidə "قصيدة الخامس والمية في مدح جلال الدين منوچهر مشتمل در شكايت اوطان واخوان بضيت ذى المطالع" ("Mətlələri olan vətəndən və qardaşlıqdan şikayəti əhatə edən Cəlaləddin Mənuçəhrin mədhi haqqında iyirmi beşinci qəsidə") adı altında təqdim olunub ki, bu da qəsidənin məzmununa tam uyğun gəlir. Tədqiqat işində ilk dəfə olaraq bu əlyazma əsasında qəsidənin Şirvanşah Cəlaləddin Mənuçəhrə həsr olunduğu fikri irəli sürülmüşdür. Qəsidədə həm Cahiliyyə, həm islam poetik ənənələrindən istifadə, Şirvanla bağlı beytlərin yer alması onun məziyyətləri kimi ön plana çəkilməmiş və son beytlər əsasında müəyyən edilmişdir ki, Xaqani bu qəsidəni klassik ərəb ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan Əbu Ubadə əl-Valid ibn Yəhya əl-Buhturinin (821-897) Babək hərəkatına qarşı döyüşlərdə yaxından iştirak etmiş Əbu Səid Muhəmməd bin Yusuf əs-Səğri ət-Taini mədh etdiyi qəsidəsinin təsiri altında yazmışdır. Qəsidənin girişi qədim ərəb qəsidələrinin lirik girişinə gözəl nümunə kimi qiymətləndirilmiş və ilk beytdə

بَكَتِ الرِّبَابُ فَفُؤْتُ أَيُّ بُكَاءٍ أَبُكَاءَ عَهْدٍ أَمْ بُكَاءَ إِخَاءِ

Rabab (və yaxud *rubab*) ağladı. *Sordum: bu necə ağlamaqdır? Dövrəyə ağlayırsan, yoxsa qardaşlığa?* – beytindəki *rabab* (*rubab*) sözü ərəb mənşələri əsasında iki cür izah edilmişdir: 1) simli musiqi aləti kimi; 2) qadın mənasında.

Şairin ikinci mədhiyyəsi Dərbənd hakimi Seyfəddin Muzəffər bin Muhəmmədə ithaf olunub. Şair bu şeirinə əl-Buhturi, İbn əl-Mutəzz, İbn Rumi kimi vəsf ustalarının ənənələrinin davamı kimi səhərin açılması ilə başlamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Xaqani Dərbənd valisinə həm fars, həm də ərəb dilində qəsidə həsr etmişdir. Səhərin açılması ilə başlayan hər iki şeirin rəvi hərfi ر – *radir*.

Tədqiqat işinin əvvəlində şairin ərəb dilində iki müqəddiməsinin adı çəkilib. Onlardan biri Məlik əl-Əzəm Əlaəddinə həsr olunan qəsidəyə yazılıb. Həm mənalı söz deməyə çağırış olan müqəddimə, həm də özünəməxsus girişi olan qəsidəyə şair eyni fikirlə başlamışdır: *budur, mən farsı ərəblə əvəz edirəm*.²² Bu da onu göstərir ki, şair Əlaəddinə də iki dildə – fars və ərəb dillərində qəsidə həsr etmişdir. Ərəbcə olan qəsidə yüksəkliyin təsviri ilə başlamış və nücum, din, fəlsəfə, hikmətlə bağlı fikirlər bir-birini ardıcıl şəkildə tamamlamışdır.

Xaqaninin qəsidələrindən biri də Muhəmməd Səm'aniyə həsr olunmuş mədhiyyədir. Maraqlıdır ki, şairin ərəbdilli şeirləri arasında Səm'aniyə həsr olunmuş şeir ayrı-ayrı parçalar şəklində təqdim olunub. M-413 şifrəli əlyazmaya (Bakı) istinadən, eləcə də həmin şeir parçalarının qafiyə və məzmun baxımından bir-birinə uyğun gəldiyini nəzərə alaraq bu tədqiqat işində şeir "قصيدة يمدح بها محمد السمعي" (Muhəmməd Səm'aninin mədh olunduğu qəsidə) adı altında – iki mətlədən ibarət qəsidə kimi təqdim edilmişdir.

Xaqaninin yaşayıb-yaratdığı XII əsr mədəniyyətin çiçəklənmə dövrü olmaqla yanaşı, həm də siyasi hadisələrin, hakimiyyət çəkişmələrinin gücləndiyi dövr idi. Tarixdə iz buraxmış belə mühüm hadisələrdən biri də "Fitneyi-ğuzz" olmuşdur ki, Xaqani bu hadisədən çox təsirlənmiş və həm fars, həm ərəbcə yazdığı

²² دیوان خاقانی شروانی/ دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، نشر مرکز: 1375، ص. 1362؛ دیوان أفضل الدین بدیل بن علی نجار خاقانی شروانی/ دکتر ضیاء الدین سجادی. تهران، 1338، ص. 956

əsərlərində öz acısını hiss etdirmişdir. Şairin ərəbcə yazdığı İmam Muhəmməd Yəhyaya həsr olunan mərsiyəsi bu hadisənin təsiri altında yazılıb. Qəsidənin müqəddiməsi Xorasan torpağının mədhi ilə başlayır. Şair bu torpağı qoruması, ona qarşı ədalətin bərpa olunması üçün üzünü Allaha tutur, Muhəmməd bin Yəhyanı xoş sözlərlə anıb ruhuna dua oxuyur. Sonra şair astrologiya ilə bağlı fikirlərini bildirmiş və bu sahədə dəqiqlik görmədiyini dilə gətirmişdir:

ثُمَّ أَصِفُ أَفْكَارِي أَحْكَامَ النُّجُومِ وَهِيَ عِلْمُ التَّحْمِينِ وَرَخَائِفُ قَوْلِ الْمُتَرْجِمِينَ فِي
أَحْوَالِ سَنَةِ الْقِرَانِ وَاجْتِمَاعِ الشُّهُبِ السَّبْعَةِ فِي بُرْجِ الْمِيزَانِ.

Sonra ulduzların ehkamına öz fikirlərimi bildirirəm, belə ki, o, münəccimlərin qıran ilinin vəziyyətinə və Tərəzi bürcündə yeddi ulduzun toplaşması əsasında yaranan təsəvvürləri və bəzənmiş sözləri ilə bağlı təxmin etmə elmidir.²³

Burada adı çəkilən الشهب السبعة (yeddi meteor) dedikdə yeddi ulduzun (Günəş, Ay, Zuhal, Müştəri, Mirrix, Zuhra, Utarid) hərəkətinə görə edilən təxminə görə baş verə biləcək bəlalər nəzərdə tutulurdu. Hələ qədimdən insanların göy cisimlərinə inancı var idi. Təbii fəlakətlərin onlarla yozulması ənənəsi orta əsrlərdə xüsusilə güclü idi. Saraylarda münəccimlər, rəmmallar dövlətdə baş verən əlamətdar hadisələri ulduzların hərəkətinə görə proqnozlaşdıraraq, uğurlu və ya nəhs olacağını müəyyənləşdirirdilər. Məsələn, xəlifə Mutəsim yeni şəhəri fəth etdiyi zaman münəccimlər ona ulduzların nəhs proqnozunu bildirirlər. Lakin xəlifə bu döyüşdə uğur qazanır və geri qayıtdıqda münəccimbaşını çağırıb onun üzünə möhkəm bir şillə vurur. Görkəmli ərəb şairi Əbu Təmməm ət-Tai xəlifəni mədh edərək deyir:

²³ Xaqani Şirvani. Divan // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əlyazması, M–242, vərəq – 478; Xaqani Şirvani. Divan // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əlyazması, M–413, vərəq – 256

Beyti belə şərh etmək olar ki, həqiqi (əsl) xəbərlər yeddi meteora, yeddi ulduza əsasən etdikləri ehtimallarda yox, nizələrin parılısındadır.

Qeyd edək ki, şair “Tuhfətul-İraqeyn” əsərinin در طعنه گروهی که گفته بودند بعد از سی سال طوفان خواهد شد *“Otuz il sonra fırtına olacağını söyləyən qrupu tənə”* hissəsində bu məsələyə toxunub:

در گوش مقلدان اقوال دادند خبر که بعد سی سال
سرّ بیست بسیر اختران در خسفی است بیست ویک قران در²⁵

Müqəllidlərin qulağına çatıb ki, xəbər verildiyinə görə, otuz il sonra ulduzların düzülüşündə bir sirr gizlənmişdir: 21 qıranda tutulma olacaq.

Mənbələrdə verilən məlumata görə, hicri təqvimə ilə 582-ci ildə münəccimlər dağlardakı mağaralarda sığınacaq tapmayan insanların Nuh peyğəmbərin (s.ə.s.) dövründə ulduzların su bürcü olan Hut (balıq) bürcünə toplaşması nəticəsində yaranan seldən məhv olduqları kimi, ulduzların hava bürcü olan Tərəzi bürcünə toplaşması nəticəsində yaranan tufandan həlak olacağını söyləyirdilər. Sonralar bu təxminlər özünü doğrultmadıqda deyirdilər: *“Ağıllı adam bilir ki, Allah Təala ulduzların hərəkətindən təsirlənmir, ulduzlar onun üçün vacib deyil”*.²⁶

Yuxarıda deyilənlərdən görürük ki, Xaqani aqıl insan kimi münəccimlərin proqnozuna inanmamış və astrologiya elminə şübhə ilə yanaşmışdır. Şair dibaçədə gızzların törətdikləri hadisələri ən böyük bədbəxtlik, dövrün faciəsi kimi qiymətləndirmişdir.

Tədqiqat işində orta əsrlərdə elm və mədəniyyətin inkişafında xüsusi rolu olan Bağdad Nizamiyyə mədrəsəsində fəaliyyət göstərən, من أهل أذربيجان (“Azərbaycan əhlindəndir”)²⁷ kimi təqdim

²⁴ الامام أحمد بن علي الدلجي. الفلاكة والمفلوكون. بيروت: دار الكتب العلميّة، 1322، ص. 30

²⁵ خاقاني شرواني. تحفة العراقيين. به نگارش: حكيم خاقاني، ص. 140

²⁶ الامام أحمد بن علي الدلجي. الفلاكة والمفلوكون. بيروت: دار الكتب العلميّة، 1322، ص. 30

²⁷ عماد الدين الاصبهاني. خريدة القصر وجريدة العصر (قسم شعراء العراق). الجزء الثالث، ص. 229

olunan, haqqında çox az şey məlum olan şair Əbu Nəcm əl-Xunəci haqqında da məlumat verilmişdir ki, bu məlumat ərəbcə yazan Azərbaycan şairləri ilə bağlı aparılan araşdırmalarda faydalı ola bilər.

Mənbələrə görə, şair Bağdada iki dəfə səfər etmişdir. Hər iki səfərlə bağlı Q. Kəndli-Herisçi geniş məlumat versə də, bu tədqiqat işində ərəbcə olan qəsidənin məzmunundan çıxış edilərək, həmin məlumatlara aydınlıq gətirilmişdir. Məsələn, Q. Kəndli-Herisçi şairin ikinci Bağdad səfəri ilə bağlı yazırdı: “*Xaqaninin Məkkə səfərindən Şirvana qayıdaraq, daha sonra Təbrizə köçdüyünü... söyləyənlər bərk yanılmışlar*”.²⁸ Qəsidənin 30-cu beyti bu məlumatın dəqiqliyini şübhə altına alır. Həmin beytdə şair üzünü Şirvan küləyinə tərəf tutaraq deyir:

يا فيح شروان خذ كتابي ها واحمل فففيه ثناء بغداد

Ey Şirvan küləyi, budur, yazdığımı götür və apar, orada Bağdadın vəsfi var.

Beyt qəsidənin Şirvanda yazıldığını və şairin Bağdaddan sonra Şirvana qayıtdığını, sonra isə Təbrizə köçdüyünü deməyə əsas verir.

“Xaqaninin ərəbdilli qitələri və digər şeirləri” adlı üçüncü paragrafda şairin ərəbcə yazdığı qitələrdən və digər şeirlərindən bəhs edilmişdir. Qeyd edək ki, şairin qitələrinin əsas hissəsi coğrafi məkanlarla bağlıdır. Tədqiqat işində bunun səbəbi kimi iki cəhət əsas götürülmüşdür:

1) Coğrafi məkanların təsviri, yəni vəsfin kökü cahiliyyə dövrünə gedib çıxır. Qədim ərəb poeziyasının tədqiqatı ilə məşğul olanlar qəsidələrdə vəsfin mühüm rolunu qeyd etsələr də, bunu cahiliyyə dövrü poeziyasına “nöqsan” kimi qiymətləndirmişlər. B. Şidfar bu mövqeyi, haqlı olaraq, düzgün hesab etməmiş, qədim ərəb ədəbiyyatında şairlərin yaradıcılıq qabiliyyətini ön plana çəkərək, onların məhz bu qabiliyyət sayəsində makrokosmos – təbiət və mikrokosmos – insan arasında əlaqə yarada bilmələrini

²⁸ Kəndli-Herisçi, Q.Ə. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü, mühiti) / Q. Kəndli-Herisçi. – Bakı: Elm, – 1988, – s. 434

yaradıcı təfəkkürlə izah etmişdir. Həmin dövrdə şairlər səhraları, onun təbiətini, yaşayış məskənlərinin qalıqlarını təsvir edirdilər. Onlar öz qəsidələrində konkret yer adlarını göstərməklə, oxucuda həmin şeirə marağı artırmaq məqsədi güdürdülər. B. Şidfar bu məsələ ilə bağlı yazırdı: “*Bu girişlərdə xüsusi adlar, əsasən də coğrafi adlar xüsusi rol oynayırdı. Ravinin – danışanın dilindən ona doğma yerin adını eşidən dinləyici ona tanış olan vadinin, dağın və ya obanın təsvirini öz xəyalında canlandırır, şairin gözdən qaçırdıqlarını da fikrən bura əlavə edirdi*”.²⁹ Ərəb aləmində tanınmaq istəyən şair də ərəb coğrafi məkanlarını vəsf etməklə ərəb aləminin diqqətini cəlb etmək məqsədi güdmüşdür.

2) Şairin səyahətlərinin təsiri. Ərəb tədqiqatçısı Muhəmməd ət-Tunci ədəbiyyatda şəhərlərin təsvirinə həsr olunmuş əsərləri şairlərin etdiyi səyahətlərlə əlaqələndirmişdir. Alimin fikrincə, şairlər müxtəlif məqsədlərlə – yeni vəzifə, yeni himayədar tapmaq ümidi ilə, ya da səyahətləri çox sevdiklərinə görə səfərlərə çıxır və öz təəssüratlarını qələmə alırdılar.³⁰ Xaqani də səfər etdiyi yerlərlə bağlı düşüncələrini poetik dillə ifadə etmiş, Yəmən, İraq, Bağdad və s. kimi şəhərləri vəsf etmişdir.

Tədqiqat işinin bu paragrafında Xaqaninin Rey səfərinin qısa icmalı olan 17 beytlik *قطعة يصف بها ما حله بالري* – *Reydə baş verənlərin təsvir edildiyi qitə*, nəsihətamiz ruhda olan bir qitə və digər şeirlərin şərhini verilmişdir.

İkinci fəsildən əldə olunan əsas müddəalar elmi jurnallarda nəşr olunmuş məqalələrdə³¹ öz əksini tapmışdır.

²⁹ Шидфар, Б. Я. Образная система арабской классической литературы (VI–XII вв.) / Б. Я. Шидфар. – Москва: «Наука» главная редакция восточной литературы, – 1974, – с. 13

³⁰ محمد التونجي. حول الادب في العصر السلجوقي/ منشورات مكتبة قورينا، ١٩٧٤، ص. 187

³¹ Zeynalova, E. A. Xaqani Şirvani əsərlərinin əlyazmalarının Bakı nüsxələri // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Filologiya və sənətsünaslıq. – 2019. № 2, – s. 107-111; Zeynalova, E. A. Xaqani Şirvaninin ərəb dilində yazdığı əsərlər (şairin əlyazmalarının Bakı nüsxələri əsasında) // – Bakı: Əlyazmalar yanmır. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, – 2019. № 2 (9), – s. 169-175; Zeinalova, E. A. Arabic-language odes of Khagani // Одеса: Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Серія:

“Xaqani Şirvaninin ərəbdilli irsinin sənətkarlıq xüsusiyyətləri” adlı üçüncü fəsil üç paraqrafdan ibarətdir. **“Xaqani yaradıcılığında ərəb-islam mədəniyyətinə aid ünsürlər”** adlı birinci paraqrafda klassik Şərq ədəbiyyatının qədim ərəb ədəbiyyatı ilə sıx bağlı olduğuna görə klassik şairlərin əsərlərində, eləcə də Xaqaninin yaradıcılığında ərəb mühiti ilə bağlı elementlərin geniş şəkildə öz əksini tapdığı göstərilmiş, ərəb hərflərindən, ərəb ədəbi mühitindən, Quran ayələri və hədislərdən geniş bəhs edilmişdir.

Aparılan araşdırmalar belə nəticə əldə etməyə imkan verdi ki, şair bir nöqtə ilə başqa hərfin yarandığı və mənənin dəyişdiyi ərəb dilinin bütün imkanlarını dəyərləndirmişdir. *“Ərəb və fars klassik poeziyasında qrafik (hərfi) metaforalar və qarşılaşdırmalar geniş yayılmışdı. Belə hesab olunur ki, ayrı-ayrı hərflərlə yaradılan qarşılaşdırmalara ilk dəfə olaraq ərəb şairi Zu-r-Rummənin (735-ci ildə vəfat edib) yaradıcılığında rast gəlinir. Məhəbbət lirikasında, məsələn, sevgilinin gözəlliyinin təsviri zamanı gözəl qamət əliflə, ciğalar kəf, cim, ra, ağız mimplə və s. qarşılaşdırılırdı. Beləliklə, ərəb hərfləri antropomorfik xüsusiyyət kəsb edərək, insan sifətinin təsvirinə xidmət edirdi”*.³² Dissertasiya işində şairin həm qrafikasından, həm qrammatik xüsusiyyətlərindən məharətlə istifadə etdiyi ərəb hərfləri araşdırılmış, eləcə də bir nöqtənin yaratdığı fərqli mənələrdən bəhs edilmiş və şairin həm fars, həm də ərəb dilində yazdığı əsərlərdə hərfləri bir-birindən fərqləndirən nöqtənin adi bir nöqtə yox, ilahi-mistik rəmzi mənə daşıyan sirli nöqtə olduğu ehtimalı irəli sürülmüş və bu fikir Həzrəti Əlinin (ə) أنا هي النقطة تحت الباء (*“mən bə hərfinin altındakı nöqtəyəm”*) deyimini ilə əlaqələndirilmişdir.

Şairin əsərlərində ərəb ədəbi mühitinin İmrul-Qeys, Ləbid ibn Rəbiə, Bəşşar ibn Burd, Əbu Nuvas, əl-Buhturi, əl-Cahiz, Quss, əl-Əşa kimi nümayəndələrinin adlarına tez-tez rast gəlinərsə də, tədqiqat

Філологія, – 2018. №33, т. 1, – р. 94-98; Zeynalova, E. A. Xaqaninin İmam Cəlaləddinin mədhinə yazdığı qəsidə // – Bakı: Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq. AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, – 2019. №1, – s. 217-222

³² Куделин, А. Б. Арабская литература. Поэтика, стилистика, типология, взаимосвязи / А. Б. Куделин. – Москва: языки славянской культуры, – 2003, – с. 249

işində Hassən ibn Sabit, əl-Cahiz, Quss bin Saidə əl-İyədi, Suhban Vail kimi şəxsiyyətlərdən daha geniş bəhs edilmişdir.

İqtibas və təlmihlər vasitəsi ilə müraciət olunan Quran ayələrinə, hədislərə nümunələr gətirilmiş, hər beytinin bir səhih hədisin məzmununa uyğun gəlidiyi الشيب (qocalıq haqqında) adlı şeir növünə nümunə olan "قطعة قالها في الشيب والهزم" *Qocalıq və ağ saçlar haqqında dediyi qitənin məzmunu* ayrıca işıqlandırılmışdır.

“Xaqaninin ərəbcə şeirlərinin həcmi, janrı, vəzn və qafiyə məsələləri” adlı ikinci paraqrafda şairin ərəbcə yazdığı əsərlərin həcmi, janrı və məzmunu araşdırılmışdır. Şairin ərəbcə yazdığı beytlərin sayı, janrı ilə bağlı İran alimlərinin, eləcə də Azərbaycan alimi İ. Həmidovun fikirləri, gəldikləri nəticə dissertasiya işində göstərilmiş və belə bir nəticə əldə olunmuşdur ki, Xaqaninin ərəbdilli əsərləri ümumi şəkildə qruplaşdırılmışdır. Bu da həmin beytlərin tam bir əsər, ya da hər hansı bir əsərdən hissə ola bilməsi ehtimalı ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, həmin əsərlərin janrı ilə bağlı qəti hökm vermək çətin olsa da, dissertasiya işində buna cəhd edilmişdir. Belə ki, şairin yaşadığı dövrə uyğun olaraq, onun əsərləri həm formasına, həm də ideya-məzmununa görə dəyərləndirilmiş və əldə olan 508 beyt *qəsidə, qitə, mufrad və digər şeirlər* adı altında qruplaşdırılmışdır. Eləcə də, şairin qəsidələrində özünü büruzə verən həm fars, həm də ərəb ədəbiyyatının əlamətlərindən bəhs edilmişdir. Məsələn, şair ərəbcə yazdığı bir neçə qəsidədə fars və ərəb qəsidələrini fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri olan mətlədən istifadə etmişdir. Ə. Tamimdari yazır: *“Qəsidənin əsas xüsusiyyətlərindən biri birinci beytin yenidən təkrarlanmasıdır (təcdid-i matla’)* (zənnimizcə, burada birinci beytin yenilənməsi olmalıdır – E. Z.), *bu da məhz fars qəsidələri üçün xarakterikdir”*.³³

Şairin Bağdad şəhərinə həsr etdiyi qəsidə mövzusunə görə müxtəlif cür izah edilmişdir. Belə ki, Türkiyə alimləri Bayram Ali Kaya, Abdülkərim Gülhan, Adnan Karaismailoğlunun tədqiqatlarına görə, türk ədəbiyyatında belə əsərlərə şəhər

³³ Тамимдари, А. История персидской литературы / А. Тамимдари. Перевод на русский язык: Дмитрий Алламов. – Санкт-Петербург, – 2007, – с. 159

mədhiyyələri, şəhər şeirləri və ya şəhrəngizlərin (şəhraşub) bir növü kimi müxtəlif adlar verilmişdir. Şəhrəngizləri və yaxud şəhraşubları ədəbiyyat tariximizdə az öyrənilmiş janrlardan hesab edən akad. R. Hüseyinov “Xaqani Şirvaninin şəhraşubları” adlı araşdırmasında şairin yaradıcılığında şəhrəngizin mövzu dairəsindən bəhs etmişdir.³⁴ Qəsidə həmin tədqiqatlara görə “*Bir yerin təbii və sosial özəlliklərindən bəhs edən bir nəzm növü*”³⁵ kimi açığlanan şeir növünə, ərəb ədəbi ənənələri əsasında isə vəsfə – şəhərlərin təsvirinə nümunə kimi qiymətləndirilmişdir.

Əldə olunan nəticəyə görə, Xaqani ərəb dilində 6 qəsidə yazmışdır: Cəlaləddin Mənuçehrə həsr olunan mədhiyyə – 171 beyt; Bağdada həsr olunmuş (şəhraşub, vəsf və ya dəriyyat) şeir – 69 beyt; Dərbənd hakimi Seyfəddin Muzəffər bin Muhəmmədə həsr olunan mədhiyyə – 47 beyt; Məlik əl-Əzəm Ələddinə həsr olunan mədhiyyə – 45 beyt; Muhəmməd Səm’aniyə həsr olunmuş mədhiyyə – 20 beyt; İmam Muhəmməd bin Yəhyaya həsr olunmuş mərsiyə – 17 beyt.

Xaqaninin ərəbcə yazdığı şeirlərdən 8-i klassik ədəbiyyatda qitəyə qoyulan tələblərə cavab verir.

Şairin farsca yazdığı əsərlər arasında rübailərin özünəməxsus yeri olduğu məlumdur. Onun ərəbdilli irsində də dörd misradan ibarət şeirlərə rast gəlinir ki, dissertasiya işində onlar dördlüklər adı altında təqdim edilmişdir. Xaqaninin ərəbcə yazdığı dördlüklərin rübai, yaxud dübeyt olduğunu müəyyənləşdirmək çətinidir. Belə ki, rübai və dübeytlər arasındakı fərqlərdən biri kimi qafiyələnməni göstərən R. Hüseyinova görə, rübai AABA və yaxud AAAA şəklində, dübeytlər isə bu iki formadan başqa ABAB, AABB şəklində də qafiyələnə bilər.³⁶ Şairin yazdığı dördlüklər daha çox AABA, az bir hissə isə ABAB şəklində qafiyələnmişdir.

³⁴ Hüseyinov, R. B. Xaqani Şirvaninin şəhraşubları // Xaqani Şirvani. Anadan olmasının 870 illiyinə həsr edilmiş Respublika konfransının tezisləri, – Bakı: – 1997, – s. 29

³⁵ Devellioğlu, F. Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lüğət / F.Devellioğlu. – Ankara: Aydın kitabevi, – 2017, – s. 1181

³⁶ Hüseyinov, R. B. Məhsəti – necə varsa / R. Hüseyinov. – Bakı: Yazıçı, – 1989, – s. 98

Məlumdur ki, əsrlər boyu Şərq ədəbiyyatı tarixində ən çox müraciət olunan janr qəsidə olmuşdur. Xaqani bu janra özünəməxsus ştrixlər vurmuş, ictimai-fəlsəfi mövzulu qəsidələri ilə çox məşhurlaşmışdır. Şairin ərəbcə yazdığı qəsidələr onun ərəbdilli yaradıcılığının əsas hissəsini – 369 beytini təşkil edir. M. F. Köprülü əcəm şairlərinin ərəblər arasında ən çox yayılmış tavıl, mədid, basıt, vafir və kamil kimi bəhrlərə çox az müraciət etdiklərini qeyd etmişdir.³⁷ Xaqani farsca yazdığı əsərlərində məhz bu beş bəhrədən istifadə etmişdir. Şair qitə və qəzəllərini beş ərəb bəhrində (mədid, tavıl, basıt, vafir və kamil) yazıb, bu bəhrlər fars poeziyası üçün xarakterik deyil, eləcə də şairin ərəbcə şeirləri arasında fars poeziyasına aid bəhrlərdə yazılan qitə və qəsidələrə rast gəlinir. Şairin ən böyük – Cəlaləddin Mənuçəhrə həsr olunan qəsidəsi ərəb əruzunun beşinci bəhri olan kamil bəhrinin əsas təfİLəsində – *mutəfA 'ilun mutəfA 'ilun mutəfA 'il* təfİLəsində yazılıb.

Ərəb qafiyə təliminə görə, qafiyəni yaradan sözün hərflərindən axırıncısı ravi hərfdir. Ərəb dilində الرَّوِيُّ (ər-raviyyu) sözü رواء (riva:un) – yükü dəvəyə bərkitmək üçün istifadə olunan ip mənasını verir. İbn Qeys ər-Raziyə görə, şeirin bütün beytləri üçün bu hərf əsas götürüldüyünə görə, yəni beytləri bir-birinə bağladığına görə həmin hərf belə adlandırılıb.³⁸

Onun qəsidələri ن، م، ق، ع، ر، ب kimi hərflərlə qafiyələnmişdir. Şairin əsərlərinin qafiyə quruluşu onun ərəb dilində zəngin söz ehtiyatına malik olduğunu göstərir. Bəzən bir qəsidə daxilində həm qafiyə sözlər ya bir-birini mənaca tamamlamış, ya da tamamilə əks mənə ifadə etmişdir, bəzən də qafiyə bir söz yox, bütöv söz birləşməsi üzərində qurulmuşdur. Məsələn,

خَيْرٌ مِّنْصَةً – أَحْسَنُ قِصَّةٍ – أَنْفَعُ حِصَّةٍ – شَرُّ غُصَّةٍ

³⁷ Köprülü, M.F. Türk edebiyatı tarihi / M. F. Köprülü. – İstanbul: Ötüken, –1980, – s. 134

³⁸ Шамс ад-Дин Мухаммад Ибн Кайс ар-Рази. Свод правил персидской поэзии (ал-му'дjam фи ма'айир ш'ар ал-'адjam) / Часть II. О науке рифмы и критики поэзии. Перевод с персидского, исследование и комментарий Н. Ю. Чалисовой. – Москва: «Восточная литература» РАН, – 1997, – с. 83

Aşağıdakı dördlüyə nəzər salaq:

يا صفة الرحمن شافع خلقه إني أتيتك عبد رقّ عانياً
قد كنت مرتداً فأدركني الهدى فعدوتُ مرتدياً بدينك ثانياً

Bu nümunədə misralar tənvin-fəthə dayağı rolunu oynayan əliflə bitmişdir. İbn Qeys ər-Raziyə görə isə belə əliflər ravi hərf ola bilməzdi.³⁹ Şair bunu nəzərə alıb – *əniyən* rədifindən istifadə etmişdir.

Xaqani Şirvaninin əsərləri fəlsəfi mənə tutumu ilə seçildiyi kimi, təmtəraqlı üslubu, bədii təsvir vasitələrinin zənginliyi ilə də diqqəti cəlb edir. Şairin istifadə etdiyi poetik fiqurlardan **“Xaqaninin ərəbcə şeirlərində bədii ifadə vasitələrinin işlədilmə xüsusiyyətləri”** adlı üçüncü paraqrafda bəhs edilmişdir. Eləcə də, beytlərdə bəyan elminin ərkanları hesab olunan təşbih, məcaz, kinayə, istiarə, bəlağət elminin bədi' hissəsinə daxil olan cinasın müxtəlif növləri, eləcə də lüğəti mənası ikinci misranın birinci misraya gətirilməsi, termin kimi isə beytin əvvəlindəki sözün beytin sonunda verilməsi kimi izah olunan raddul-acz aləs-sadr, təzad, mübaligə, təşxis kimi poetik fiqurlar araşdırılmışdır.

Üçüncü fəslin əsas nəticələrini özündə əks etdirən müddəalar elmi mətbuatda nəşr olunmuş məqalələrdə⁴⁰ öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin **Nəticə** hissəsində tədqiqat boyu aparılan araşdırmalardan əldə olunan elmi-nəzəri qənaətlər aşağıdakı qaydada ümumiləşdirilmişdir:

³⁹ Шамс ад-Дин Мухаммад Ибн Кайс ар-Рази. Свод правил персидской поэзии (ал-му'джем фи ма'айир ш'ар ал-'аджам) / Часть II. О науке рифмы и критики поэзии. Перевод с персидского, исследование и комментарий Н. Ю. Чалисовой. – Москва: «Восточная литература» РАН, – 1997, – с. 89

⁴⁰ Zeynalova, E. A. Xaqani yaradıcılığında ərəb elementləri // – Bakı: Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2015. 3(95), – s. 267-269; Zeynalova, E.A. Xaqani Şirvani və ərəb şairi Həssan ibn Sabit // – Bakı: Ədəbiyyat məcmuəsi. Əfzələddin Xaqani Şirvani. Xüsusi buraxılış. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri, – 2017. XXX cild, – s. 65-71; Zeynalova, E.A. Xaqani Şirvaninin ərəbdilli yaradıcılığının janr və məzmun xüsusiyyətləri // – Bakı: Risalə. Araşdırmalar toplusu, – 2014. №10, – s. 73-78

–şəxsiyyəti və yaradıcılığı Yaxın və Orta Şərq, eləcə də Qafqaz ədəbi-siyasi mühitində formalaşan Xaqaninin multikultural elementlərlə zəngin əsərləri ədəbi-mədəni əlaqələrin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır; əgər şairin Sasanilər dövlətinin iqamətgahı İvani-Kisranın qalıqları ilə bağlı yazdığı “Mədain xərəbələri” əsərinin ərəb şairi əl-Buhturinin “Siniyyə” qəsidəsinin təsiri altında yazıldığı ehtimal edilirsə, əl-Buhturi öz qəsidəsini əslən Azərbaycandan olan məvali şair Əbul-Abbas əl-Əmadan təsirlənərək yazmışdır;

–şairin ərəbdilli yaradıcılığının tədqiqinə İranda daha erkən başlansa da, həmin əsərlərə müraciətin tarixi XXI əsrin əvvəllərinə aiddir. Azərbaycanda isə bu əsərlər geniş tədqiqata cəlb olunmasa da, onların ilk tərcüməsi XX əsrin 50-ci illərinə təsadüf edir;

–şairin ərəbcə yazdığı əsərlər xüsusi əlyazma şəklində deyil, “Küllüyyat” və “Divan”larda farsca yazılan əsərlərlə qarışıq şəkildə verilmiş və onlar C 61, C 1424, B 136 şifrəli Sankt-Peterburq nüsxələri və M-247, M-242, M-413 şifrəli Bakı nüsxələrində daha geniş təmsil olunub;

–şairin ərəbcə yazdığı nəsr əsərlərindən bu vaxta qədər bizə yalnız iki qəsidəyə yazdığı müqəddimələr məlum idisə, ilk dəfə bu tədqiqat işində *Süleymaniye yazma eser kütüphanesi “Damad İbrahim Paşa” Koleksiyonu'nda* yer alan 1173/4 şifrəli əlyazmada şairin ərəbcə yazdığı iki məktub aşkar edilib. Onlar şairin ərəbcə yazdığı məktublardan elmə məlum olan ilk nümunələrdir. Məktublardan birincisi Qutb əd-Din Əbhəriyə, ikincisi Uhud əd-Din əl-Ğəznəviyə ünvanlanmışdır.

–REA Şərq əlyazmaları institutunda saxlanılan C 61 şifrəli əlyazmaya əsasən müəyyən edilib ki, şairin 171 beytlik ən böyük qəsidəsi şirvanşah Cəlaləddin Mənuçehrə həsr olunub və qəsidə ərəb şairi əl-Buhturinin Babək hərəkətinə qarşı döyüşlərdə yaxından iştirak etmiş Əbu Səid Muhəmməd bin Yusuf əs-Səğri ət-Taini mədh etdiyi qəsidənin təsiri altında yazılıb;

–şairin ərəbcə yazdığı əsərlərdə vətən sevgisi, vətən xiffəti özünü aydın şəkildə göstərir. Təsadüfi deyildir ki, orta əsr alimi Zəkəriyyə ibn Mahmud əl-Qəzvini (1203-1283/605-682) “Kitəbu

əsəril-biləd və əxbərul-ibəd” əsərində Şirvandan danışarkən ilk növbədə, Xaqani Şirvani haqqında məlumat vermişdir, tədqiqat işində həmin məlumatın həm orijinal, həm də tərcümə variantı öz əksini tapmışdır;

–yaradıcılığı ərəb-islam mədəniyyətinə aid elementlərlə çox zəngindir. Şair ərəb hərflərinin qrafik xüsusiyyətlərindən, yazıda daşdığı qrammatik vəzifələrindən istifadə etmiş, ərəb ədəbi mühitinin nümayəndələri ilə bağlı fikirlər söyləmiş, təlmih, iqtibas vasitəsilə Quran ayələrinə, hədislərə müraciət etmişdir;

–bu vaxta qədər şairin ərəbdilli yaradıcılığının həcmi müxtəlif şəkillərdə verilsə də, ilk dəfə bu tədqiqat işində C 61 şifrəli Sankt-Peterburq nüsxəsindən aşkar edilən bir beyt əsasında şairin ərəbcə yazdığı beytlərin sayı 508 göstərilmiş və həmin beytlər həm formasına, həm də ideya-məzmununa görə qəsidə, qitə, mufrad və digər şeirlər adı altında qruplaşdırılmışdır;

–Xaqaninin hər iki dildə yazılan əsərlərində fars və ərəb ədəbiyyatına məxsus cəhətlər özünü büruzə verir. Məsələn, şair ərəbcə yazdığı bəzi qəsidələrində fars və ərəb qəsidələrini fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri olan mətlədən istifadə etmişdir; farsca öz əsərlərini mədid, tavil, basit, vafir və kamil kimi fars poeziyası üçün xarakterik olmayan bəhlərdə yazdığı halda, ərəbcə şeirləri arasında fars poeziyasına aid bəhlərdə yazılan qitə və qəsidələrə rast gəlinir. Onun ərəbcə qəsidələri ن، م، ق، ع، ر، ب، kimi hərflərlə qafiyələnmişdir;

–Xaqani ərəb dilində yazdığı əsərlərində, fars dilində olduğu kimi, yüksək sənətkarlıq nümayiş etdirmişdir; müxtəlif poetik fiqurlardan bəhrələnmişdir; onun yaradıcılığında təşxisdən də istifadə edilmiş və coğrafi məkanlar şəxsləndirilərək şairin nəzərdə tutduğu obyektin subsitutu rolunda çıxış etmişdir.

Dissertasiya işinin mövzusunə dair dərc olunmuş elmi əsərlərin siyahısı:

1. Xaqani Şirvaninin “Mədain xərəbələri” qəsidəsinin məzmun xüsusiyyətləri // Akademik Vasim Məmmədəliyevin 70 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərqsünaslığın aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: – 14-15 noyabr, – 2012, – s. 202-204.
2. Xaqani Şirvaninin ərəbdilli yaradıcılığının janr və məzmun xüsusiyyətləri // – Bakı: Risalə. Araşdırmalar toplusu, – 2014. №10, – s. 73-78.
3. Xaqani yaradıcılığında ərəb elementləri // – Bakı: Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2015. 3(95), – s. 267-269.
4. Xaqani Şirvani və ərəb dünyası // Gooye bayan: Fars dili və fars ədəbiyyatının arealı. X beynəlxalq konfransın materialları, V cild. – Ərdəbil, – 2016, – s. 567-573.
5. Xaqaninin ərəbcə şeirlərində Şirvan sevgisi // – Bakı: Ədəbiyyat məcmuəsi. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri, – 2016. XXVII cild, – s. 105-111.
6. “Tuhfətul-İraqeyn” poeməsindən iki beytin şərhı // – Bakı: Risalə. Araşdırmalar toplusu, – 2016. №12, – s. 108-114.
7. Xaqani Şirvani və ərəb şairi Həssan ibn Sabit // – Bakı: Ədəbiyyat məcmuəsi. Əfzələddin Xaqani Şirvani. Xüsusi buraxılış. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri, – 2017. XXX cild, – s. 65-71.
8. “Şiniyyə” yoxsa “Mirətus-səfa”? // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Xəbərlər. Humanitar elmlər, – 2017. № 2, – s. 35-39.
9. Arabic-language odes of Khagani // – Одеса: Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія, – 2018. №33, т. 1, – pp. 94-98.
10. Xaqani Şirvani yaradıcılığında tarixilik // XVIII. Türk Tarih Kongresi. Bildiri özetleri. – Ankara: 1-5 ekim, – 2018, – s. 492.
11. Xaqaninin İmam Cəlaləddinin mədhinə yazdığı qəsidə // – Bakı: Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq. AMEA Nizami Gəncəvi

- adına Ədəbiyyat İnstitutu, – 2019. №1, – s. 217-222.
12. Xaqani Şirvani əsərlərinin əlyazmalarının Bakı nüsxələri // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Filologiya və sənətsünaslıq, – 2019. № 2, – s. 107-111.
 13. Xaqani Şirvaninin şəxsiyyəti və irsi Yaxın-Orta Şərq və Qafqazın multikultural mühiti müstəvisində // – Bakı: Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri, –2019. № 2, – s. 44-50.
 14. Xaqani Şirvaninin ərəb dilində yazdığı əsərlər (şairin əlyazmalarının Bakı nüsxələri əsasında) // – Bakı: Əlyazmalar yarıdır. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, – 2019. № 2 (9), – s. 169-175.
 15. Xaqani Şirvani əsərlərinin əlyazmalarının Bakı nüsxələrində ədəbi-tarixi məlumatlar // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Məruzələr, – 2020. №1-2, LXXVI c., – s. 92-96.
 16. Xaqani Şirvaninin ərəb dilində yazdığı məktublar // – Bakı: Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri, –2020. № 1, – s. 32-37.
 17. Xaqani Şirvaninin ərəbcə əsərləri Sankt-Peterburq nüsxələrində // Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətinin milli özünütdədiqdə və Mərkəzi Asiyadakı mədəni tərəqqidə yeri. Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan ədəbiyyatı Muzeyinin yaradılmasının 80-ci ildönümünə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: – 23-25 dekabr, – 2020, – s. 105-106.

Dissertasiyanın müdafiəsi _____ il tarixində saat _____ AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat institutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1143. Bakı, Hüseyn Cavid prospekti, 115, Akademiya şəhərciyi, Əsas bina, IV mərtəbə, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat institutunun Elektron akt zalı

Dissertasiya ilə AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat institutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat institutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat _____ il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: __.__.2021

Kağızın formatı: 60x84 ¹/₁₆

Həcm: 41 668

Tiraj: 100